

10. Потенціал національної промисловості: цілі та механізм ефективного розвитку / Ю. В. Кіндзерський, М. М. Якубовський, І. О. Галиця та ін. / За ред. канд. екон. наук Ю. В. Кіндзерського / Ін.-т економіки та прогноз. НАН України. — К., 2009. — 928 с.

11. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України / За ред. О. Г. Осауленка. — К., 2010. — 561 с.

12. Стан економічної безпеки України в першому півріччі 2008 року / Міністерство економіки України; Департамент макроекономіки, 2008. Випуск 10 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>

13. Роль держави у довгостроковому економічному зростанні. — К. — Х.: Ін-т економ. прогноз. НАН України, Форт, 2003. — 423 с.

14. Чухно А. А. Перехід до ринкової економіки / А. А. Чухно. — К.: Наукова думка, 1993.

15. Якубовський М. М. Структурна перебудова економіки: інвестиційний аспект / М. М. Якубовський // Моніторинг інвестиційної діяльності в Україні. — 1999. — № 4. — С. 10—20.

Статтю подано до редакції 24.02.11 р.

УДК 330.34:334.784

Н. В. Саприкіна, канд. екон. наук, старший викладач кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ БІЗНЕС ЯК ОСНОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

АНОТАЦІЯ. У статті розкрито питання соціальної відповідальності транснаціональних корпорацій та їх ролі у забезпеченні сталого розвитку суспільства. Автор висвітлює різні погляди на корпоративну соціальну відповідальність, аналізує її складові та розглядає критерії оцінки участі корпорації у програмах корпоративної соціальної відповідальності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: транснаціональні корпорації, соціальна відповідальність, сталий розвиток.

АННОТАЦИЯ. В статье раскрыт вопрос социальной ответственности транснациональных корпораций, а также их роли в достижении устойчивого развития общества. Автор освещает различные взгляды на корпоративную социальную ответственность, анализирует ее составляющие и рассматривает критерии оценки участия корпорации в программах социальной ответственности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: транснациональные корпорации, социальная ответственность, устойчивое развитие.

ANNOTATION. The article refers to the problem of corporate responsibility of transnational corporations and their role in achievement of sustainable development. The author highlights different views of corporate social responsibility, analyses its components, and describes the estimation criteria of corporate involvement in social responsibility programs.

KEY WORDS: transnational corporations, social responsibility, sustainable development.

Постановка проблеми. Сучасний світ сьогодні є єдиним організмом, який остаточно сформувався у другій половині минулого століття в результаті спочатку інтернаціоналізації, а згодом і глобалізації суспільно-економічних відносин. Глобалізація, яка продовжується і сьогодні, є абсолютною об'єктивною реальністю, у якій живе і працює вся світова спільнота.

У сучасних умовах уже абсолютно недоцільним і неефективним є обговорення позитивних і негативних наслідків глобалізації. На нинішньому етапі необхідно зосередитись на рисах кожного суб'єкта — індивіда, фірми, держави — який функціонує у глобалізованому просторі, з тієї точки зору, наскільки ці риси дають можливості чи становлять загрози для існування цього суб'єкта у даний час і його розвитку у перспективі. Тобто сьогодні суспільству треба думати не про те, як пристосувати до себе середовище в цілому чи в окремих його компонентах, а про те, як змінити себе для тривалого та ефективного існування у цьому середовищі, яким би воно не було.

Постановка завдання. У даній статті ми розглянемо роль транснаціональних корпорацій (ТНК) у забезпеченні сталого розвитку, висвітливши питання відповідальності корпорацій перед суспільством, так званої корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) (corporate social responsibility — CSR), з'ясувавши сутність даного поняття, розглянувши різні погляди щодо нього та його внеску до забезпечення сталого розвитку суспільства.

У контексті корпоративної соціальної відповідальності прийнято розглядати відповідну діяльність великих інституційних інвесторів та ТНК, яка з боку перших представлена інвестиціями пенсійних фондів, державних резервних фондів, державних інвестиційних фондів, благодійних фондів, страхових компаній тощо

у виробничий сектор або, з боку других, прямими інвестиціями у приймаючі країни. Однак у цій статті ми торкнемося лише відповідальності транснаціональних корпорацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. В 1972 р. у виданій Римським клубом книзі «Межі зростання» було здійснено дослідження впливу існуючих моделей виробництва і споживання на такі показники у майбутньому, як виробничі потужності, забезпечення продовольством, приріст населення і забруднення. Автори доповіді дійшли висновку, що якщо сучасні тенденції зростання населення, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища та виснаження ресурсів будуть продовжуватися, то протягом наступного століття світ підійде до меж свого зростання, відбудеться неочікуваний і неконтрольований спад чисельності населення і різко знизиться обсяг виробництва [8]. Однак вони вважали, що можна змінити тенденції зростання і прийти до стійкої у довгостроковій перспективі економічної та екологічної стабільності. І цей стан глобальної рівноваги слід встановити на рівні, який дозволить задовольнити основні матеріальні потреби кожної людини і дасть кожному рівні можливості для реалізації особистого потенціалу.

У відповідь на виклики глобалізації і можливі наслідки надспоживацького ставлення до ресурсів, спрогнозовані у «Межах зростання», у 80-х роках XX ст. з'явилась концепція сталого розвитку, запропонована Міжнародною комісією ООН з навколишнього середовища і розвитку, метою роботи котрої було пов'язати в одне ціле розвиток і екологію. У доповіді комісії під назвою «Наше спільне майбутнє» сталий розвиток було визначено як «тривалий неперервний розвиток, який забезпечує потреби нинішнього населення без шкоди для забезпечення потреб майбутніх поколінь» [13; 23]. Таким чином, дана концепція стала своєрідною спробою пошуку та обґрунтування можливостей для вирішення трьох аспектів зазначених проблем: економічного, соціального та екологічного.

Сьогодні ТНК без перебільшення займають чи не одне з найважливіших місць у процесі економічного розвитку як канал руху капіталу, технологій та управлінських ноу-хау. Протягом останніх десятиліть їх господарська і фінансова міць зросла до небачених масштабів. Із ста найбільших господарських суб'єктів сучасності більше половини являють собою міжнародні корпорації і менше половини — нації-держави. Великі ТНК домінують у світовій торгівлі і задають тон в інвестиційній сфері [4].

Саме тому у сучасних умовах великі корпорації як ніколи покликані стати учасниками процесу вирішення проблем, пов'язаних із охороною довкілля, соціальним захистом, правами людини, перетворюючись, таким чином, на основних детермінантів сталого розвитку суспільства. Цим же пояснюється і той факт, що значного поширення набули поняття «корпоративна відповідальність», «корпоративна соціальна відповідальність», «корпоративне громадянство», «відповідальне інвестування», «сталий розвиток», все частіше використовуючись для опису інтеграційних процесів, які відбуваються між такими аспектами суспільного життя, як соціальний захист, збереження навколишнього середовища, економічний розвиток суспільства в цілому, та великим бізнесом. Різні терміни акцентують на різних аспектах поведінки інвестора чи корпорації: управління, ризик, інновації, екологія, суспільство, законодавча ініціатива, фінанси, моральні принципи тощо.

Проблема КСВ у економічній науці з'явилась досить давно, понад століття тому, у кінці XIX—на початку XX століття у США було закладено її основи. Спочатку вона отримала поширення серед американських інженерів, які вбачали у демонстрації «почуття соціальної відповідальності» засіб підвищення соціального престижу своєї професії [15, с. 241]. З часом ця ідея стала складовою частиною загальної концепції КСВ. Відомий економіст П. Друкер бачив витоки КСВ теж з початку XIX ст. у діяльності двох знаменитих американських бізнесменів-філантропів — Е. Карнегі та Дж. Розенвальда [5, с. 79], також її прибічниками були президент компанії «Дженерал електрик» Дж. Своуп та президент «Амерікен телефон енд телеграф» У. Джиффорд [3, с. 207]. Остаточно концепція соціальної відповідальності бізнесу сформувалась у 30-ті роки минулого століття.

Аналіз останніх джерел чи публікацій. Цьому питанню з того часу присвячується досить багато уваги, особливо активно КСВ розглядається починаючи з 80-х років XX століття, коли ТНК набули надзвичайної потужності у світовій економіці, впливаючи на різні сфери життя як країн базування, так і приймаючих країн. Варто відзначити, що дана проблема детально розглядається різними напрямками економічної науки: і загальна економічна теорія, і теорія менеджменту і маркетингу присвячують цілі розділи дослідженню КСВ. Так, проблемі КСВ присвячено праці Г. Боуена, М. Фрідмана, Ф. Котлера, С. Серто, М. Мескона, В. Спі-

вака, Л. Конарьової, Ф. Шамхалова та ін., серед українських вчених дане питання висвітлювали Т. Артьомова, Ю. Зайцев, А. Філіпенко, Н. Булеєв, Н. Супрун, Н. Брюховецька та ін.

Однак і сьогодні навряд чи можна стверджувати про існування згоди щодо сутності даного поняття. Можна зустріти думки, які стверджують, що відповідальність фірми, компанії, корпорації перед суспільством зводиться до діяльності, в результаті якої суспільство забезпечується з одного боку необхідними товарами та послугами, з іншого — робочими місцями або такого роду діяльність виводиться окремим рівнем у складі комплексного поняття соціальної відповідальності [6; 10]. Ця діяльність підтримується і регламентується відповідним законодавством. Зокрема в Україні це Господарський кодекс, Кодекс законів про працю. Таке розуміння соціальної відповідальності фірми лежить у межах класичного та неокласичного напрямів економічної теорії. Так, класик політичної економії Адам Сміт підкреслював, що, «переслідуючи свої власні інтереси, індивід часто більш дійсним способом служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається це зробити» [14, с. 157]. А представник неокласичного напрямку М. Фрідман писав: «Все ширше розповсюджується думка, що на керівниках корпорацій ... лежить деяка «соціальна відповідальність», крім служіння інтересам їх акціонерів... Ця думка викриває глибоко хибну уяву про характер і природу вільної економіки. За такої економіки у бізнесу є одна і тільки одна соціальна відповідальність: використовувати свої ресурси і займатися діяльністю, розрахованою на збільшення своїх прибутків, дотримуючись при цьому правил гри, тобто беручи участь у відкритій та вільній конкуренції без обману і шахрайства ... Ця доктрина носить глибоко підривний характер» [14, с. 157—158]. Дана точка зору полягає, іншими словами, у визнанні достатності для бізнесу прагнення до прибутку за умови строгого дотримання законів. Але, на наш погляд, реалізуючи прямий економічний інтерес, шляхом продажу виробленої продукції та наймання робітників, компанія не прагне зробити суспільству послугу, вона просто максимізує *свій* прибуток, а все, що отримує суспільство, є наслідком бажання фірми збільшити свій оборот, свій прибуток. Добробут суспільства виступає у цьому випадку радше засобом реалізації корпорацією своїх економічних інтересів, досягнення нею своїх прямих економічних цілей.

Проте існує й інше, превалююче сьогодні, бачення КСВ, за яким корпоративна соціальна відповідальність — це такий спосіб ведення корпорацією діяльності, який захищає чи покращує суспільство і який виходить за межі прямих економічних інтересів компанії. Іншими словами, вияв корпорацією соціальної відповідальності стосується такої діяльності, яка певним чином допомагає суспільству, навіть якщо це прямо не призводить до збільшення прибутків компанії. Більш того, дане визначення, на наш погляд, варто доповнити наголосом на *добровільному* характері такої діяльності, оскільки інше стосується врегульованої законодавчим примусом економічної діяльності компанії, яку, як зазначалося, не варто вважати такою, що стосується КСВ. У даному випадку добробут суспільства, його розвиток є однією з цілей у загальній корпоративній стратегії. За цих умов фірма усвідомлює себе не просто економічною одиницею-максимізатором прибутку, а колективним членом, громадянином суспільства, у середовищі котрого вона здійснює свою діяльність, а відтак і відповідає за нього.

Великий бізнес у сучасних умовах є надзвичайно потужним і впливовим учасником суспільних відносин у всіх їх аспектах, він здатний визначати політику урядів стосовно багатьох питань — економічних, соціальних, екологічних. Саме ця сила визначає необхідність усвідомлення корпорацією своєї відповідальності перед суспільством, громадянином якого вона є. Корпорація повинна бути відкритою системою, яка здатна забезпечити вільну комунікацію з суспільством на предмет того, що необхідно зробити для покращення суспільного добробуту.

Сьогодні економічна доцільність чи технічні можливості перестали бути єдиними факторами, які впливають на прийняття рішень компанією. Як довго-, так і короткострокові суспільні наслідки виробничої діяльності (вигоди чи втрати для суспільства від певної діяльності, продукту чи послуги) є визначальними у цьому процесі. Більш того, як особливо впливові суб'єкти економічних відносин, корпорації повинні допомагати навіть у вирішенні тих суспільних проблем, які виходять за межі їх звичної діяльності і не приносять прямих прибутків. Тому що краще, багатше суспільство є набагато сприятливішим середовищем для роботи, що, зрештою, у довгостроковій перспективі позитивно вплине на прибутки корпорації.

Сучасне бачення КСВ транснаціонального бізнесу означає не просто чітке дотримання норм національного законодавства прий-

маючої країни, але, і в першу чергу, прагнення корпорації відповідати як міжнародним стандартам, так і сподіванням суспільства. Саме поняття корпоративної відповідальності відображає визнання деякими керівниками компаній важливості залучення бізнесу до таких аспектів, як ефективніше управління потенційними корпоративними ризиками, створення і підтримка довіри всередині суспільства, стимулювання інновацій, пошук та застосування нових моделей бізнесу, відкриття нових ринків. Бути відповідальним також означає такі інноваційні продукти та бізнес-моделі, які забезпечують вирішення проблем, пов'язаних із соціальним захистом та збереженням навколишнього середовища.

Корпоративна відповідальність, іншими словами, це сподівання суспільства щодо діяльності корпорацій. Ці сподівання стосуються того, яким чином діяльність підприємства пов'язана з суспільними потребами та цілями і як вона на них впливає. Як зазначено у Світовій доповіді з інвестицій ООН, компанія несе безпосередню відповідальність за наслідки своєї діяльності, включаючи прямий вплив чи ненавмисні побічні ефекти, які зачіпають третю сторону (екстерналії). Так ТНК є, з одного боку, найбільшим джерелом парникових газів в атмосфері, а з іншого — вони ж є найбільшим джерелом інвестицій у низько вуглецеві виробництва [18]. Відповідно, вони є одночасно і частиною проблеми зміни клімату, і одним з інструментів її вирішення.

Сьогодні термін «корпоративна соціальна відповідальність» використовується також для позначення процесів активного управління програмами чи розробки політики компанії щодо корпоративної відповідальності. Останнім часом КСВ вважається окремою функцією компанії, яка не обов'язково є прямо пов'язаною з її основною виробничою діяльністю. Питання, які стосуються КСВ, зачіпають проблеми збереження навколишнього середовища, соціального захисту та основних принципів корпоративного управління (governance). Ці три основних положення формують сьогодні загальний фундамент концепції КСВ і лежать в основі аналізу діяльності корпорацій у даному аспекті.

До загальної концепції КСВ належить також поняття «відповідальне інвестування», пов'язане із спробами інвесторів ввести зазначені проблеми до процесів прийняття інвестиційних рішень та формування інвестиційної політики щодо об'єкту інвестування.

У 2006 році ООН розробила документ під назвою Принципи відповідального інвестування, призначені стати основною базою

щодо відповідної поведінки корпорацій та інституційних інвесторів у сфері інвестицій [17]. Ці принципи, як стверджується у Доповіді з інвестицій та корпоративної відповідальності ООН, «є за своєю природою добровільними та водночас амбіційними, вони функціонують на умовах прозорості щодо інформації, яка повинна надаватися інвестиційними інституціями щодо своєї діяльності» [17, с. 35].

Незважаючи на короткий термін існування Принципів відповідального інвестування, ця ініціатива знайшла сьогодні широку підтримку серед найбільших інвесторів світу. Переважна більшість із 100 найбільших інституційних інвесторів не лише офіційно підписали зобов'язання керуватися принципами КСВ, але й вимагають від компаній-об'єктів інвестування наявності такої політики і надання відповідної звітності щодо неї.

Загалом звітність корпорацій щодо КСВ з'явилася не так давно, лише чотирнадцять років тому, у 1996 році, компанія The Body Shop International plc. вперше представила звіт з соціальної відповідальності [17], а сьогодні це вже загальноприйнята практика серед найбільших ТНК світу. За даними Доповіді з інвестицій та корпоративної відповідальності, більшість передових ТНК щороку надають щонайменше базову інформацію стосовно виконання програм КСВ.

Тут варто зазначити, що питання звітності корпорацій щодо їх діяльності в рамках КСВ є надзвичайно актуальним і складним у контексті оцінки реального ставлення бізнесу до такого роду програм та його участі у них. Складність його полягає у існуванні значних проблем у процесі створення та аналізу звітності такого роду через відмінності у діапазоні, глибині, точності та достовірності даних, які надаються, через відмінності у розумінні стандартів КСВ та відповідального інвестування. Саме тому ООН спільно з британською незалежною компанією EIRIS запропонували ввести основні критерії, які б дозволяли оцінити стан справ у цій сфері. Як було зазначено, КСВ включає три основних аспекти: охорона навколишнього середовища, соціальний захист, корпоративне управління. Відповідно, представлені критерії оцінки КСВ корпорації перебувають у межах цих трьох позицій [17].

До оцінки політики охорони навколишнього середовища пропонується відносити питання загального впливу діяльності компанії на довкілля, кліматичні умови та біологічне різноманіття.

Критерії у сфері соціального захисту включають наступні основні положення: права людини тобто оцінюється відповідність стандартів компанії стандартам Міжнародної організації праці та Декларації прав людини, їх прозорість та ступінь відповідальності керівництва за порушення у цій сфері; відносини в межах виробничого процесу ТНК (організація виробничого процесу у підрозділах, розташованих у різних країнах; стандартизація умов праці в різних країнах; навчання найманих працівників); охорона здоров'я та безпека найманих працівників.

Ефективне корпоративне управління є одним із індикаторів, який засвідчує інвесторам, регулюючим органам та акціонерам прозорість та фінансову відповідальність компанії. Що стосується корпоративного управління як критерію оцінки КСВ, то тут ідеться про загальну оцінку діяльності ради директорів (board practice), її структури та незалежності, а також беруться до уваги антикорупційні заходи корпорації.

Розвиток КСВ в Україні консолідувався навколо міжнародних організацій та проектів, зокрема Представництва ООН в Україні, яке в 2006 році започаткувало та підтримує діяльність української мережі Глобального договору ООН — міжнародної ініціативи щодо поширення відповідального корпоративного громадянства, спрямованого на те, щоб комерційні компанії брали участь у вирішенні тих проблем, які постають і зв'язку з глобалізацією, — що охоплює понад 140 організацій [2]. Разом з тим, за даними порталу Спільноти соціально відповідальний бізнес, в Україні все ще відсутні фахові бізнес-асоціації з КСВ, створені та керовані виключно бізнесом на прозорих та загальноприйнятих умовах, що було характерним етапом розвитку КСВ в інших європейських країнах [10].

Однак, позитивним фактом для України є наявність серед компаній, які практикують стратегічний підхід до КСВ, компаній з переважно українським капіталом (на відміну від інших східно-європейських країн, де лідерами є майже виключно дочірні компанії ТНК). Серед ТНК, які ведуть бізнес в Україні, з'явилися такі, що адаптують власну стратегію СВБ до національних умов та пріоритетів. На жаль, жодна із компаній з переважаною державною часткою власності не має власної стратегії СВБ, незважаючи на вплив таких компаній на суспільство та економіку країни [10].

Висновок. Таким чином, саме усвідомлення великим бізнесом своєї відповідальності перед суспільством, у якому він працює,

та дотримання ним правил відповідальної поведінки з урахуванням як економічних, так і соціальних та екологічних потреб є фактором, що уможлиблює перехід світової спільноти до моделі економічного розвитку нової якості. Однак не лише ТНК повинні розуміти і реалізовувати свою відповідальність. Безумовно ця відповідальність лежить і на державах, які створюють законодавчі умови функціонування як малого, так і великого бізнесу, і на окремих індивідах, які виступають, з одного боку, у ролі споживачів продукції корпорацій, а з іншого — є працівниками усіх ланок виробничого процесу ТНК; більш того саме індивіди у якості споживачів і працівників є тією стороною, на яку спрямовано більшість зусиль корпорацій із розробки та виконання програм КСВ. Проте саме ТНК завдяки своїм як фінансовим, так і технологічним надможливостям покликані сьогодні очолити і прискорити процес становлення глобального господарства у відповідності до вимог концепції сталого розвитку.

Література

1. *Артемова Т. И.* Институт социальной ответственности организации: мировой опыт и реалии Украины // Наукові праці Донецького національного технічного університету. — 2009. — № 37—1. — С. 170—176.
2. Глобальний договір ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.unglobalcompact.org
3. *Зайцев Ю. К.* Системна парадигма та аналіз соціального ринкового господарства. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 288 с.
4. *Иноземцев В.Л.* На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В. Л. Иноземцев. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. — 776 с.
5. *Конарева Л. А.* Социальная ответственность организации: мировой опыт // США — Канада: экономика, политика, культура. — 2008. — № 12. — С. 77—84.
6. Корпоративні структури в національній інноваційній системі України / за ред. Л. І. Федулової. — К.: Видавництво УкрІНТЕІ, 2007. — 812 с.
7. *Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Дж., Вонг В.* Основы маркетинга: Пер. с англ. — К.; М.; СПб.: Издат. Дом «Вильямс», 1998. — 1056 с.
8. *Медоуз Д.* Пределы роста. 30 лет спустя / Пер. с англ. — М.: Академкнига, 2008. — 342 с.

9. Новий курс: реформи в Україні. 2010—2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — К.: НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
10. Соціальна відповідальність бізнесу. Українські реалії та перспективи. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.svb.org.ua/node/1246.
11. *Спивак В. А.* Корпоративная культура. — СПб.: Питер, 2001. — 352 с.
12. *Супрун Н. А.* Корпоративна соціальна відповідальність як чинник сталого розвитку // Економіка і прогнозування. — 2009. — № 3. — С. 61—74.
13. *Филипенко А. С.* Экономическое развитие: цивилизационный подход / А. С. Филипенко. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика»», 2002. — 260 с.
14. *Фридман М.* Капитализм и свобода / Пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2006. — 240 с.
15. *Шамхалов Ф. И.* Государство и экономика: основы взаимодействия. — М.: ОАО «НПО «Издательство «Экономика»», 2000. — 382 с.
16. *Certo S. C., Peter J. P.* Strategic management. Concepts and Applications. — N.Y.: Random House, Inc., 1988. — 1203 p.
17. Investment and enterprise responsibility review. Analysis of investor and enterprise policies on corporate social responsibility. — United Nations, New York and Geneva, 2010. — 95 p.
18. World Investment Report 2010. Investing in a low-carbon economy. Overview. — United Nations, New York and Geneva, 2010. — 54 p.

Статтю подано до редакції 16.02.11 р.

УДК 330.101.1

Л. В. Лебедева, аспірантка ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ТА ФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

АНОТАЦІЯ. У статті висвітлено сутність формаційного та цивілізаційного підходів до дослідження економічних систем, виокремлено їх відмінні та спільні риси. Висловлено думку про взаємну комплементарність даних підходів до процесу наукового дослідження.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: формаційний підхід, цивілізаційний підхід, цивілізація, постіндустріалізм, методологія.